

Második József az Elisium mezején: Egy dialógus műfaji és fordítási kérdéseiről

Jelen dolgozat középpontjában a *Második József az Elisium mezején* (a továbbiakban: *Második József*) című röpirat (1790) áll, amelynek elsősorban az európai műfaji előzményeit és forrását vizsgáljuk meg, majd miután a röpiratot tartalmi-stilisztikai elemzésnek vetjük alá, kitérve annak II. Józsefről kialakított képére, elővesszük a fordító személyének kérdését is. Elöljáróban pusztán annyit említünk meg, hogy a halottak Elysiumban folytatott beszélgetésének irodalmi gyökerei egészen az antikvitásig nyúlnak vissza, és a műfaj jelentős átalakuláson ment keresztül az évszázadok során. Ennek folytán megnevezése is változatos képet fest: míg a magyar nyelvű szakirodalomban leginkább *elíziumi beszélgetésként* tartják számon, addig az angolban a *dialogues of the dead*, a németben pedig a *Totengespräche* vagy a *Gespräche im Reiche der Todten* megnevezéseket használják.

Az elíziumi történetek története

A legrégebbi ránk maradt elíziumi beszélgetéseket Lukianosznak tulajdonítják, *Halottak párbeszédei*¹ című munkáját tartják a műfaj első képviselőjének.² E műve tulajdonképp 30 rövid, lazán összefüggő és metsző iróniával fűszerezett dialógus, melyeknek szereplőit két fő csoportba oszthatjuk. Egyrészt lehetnek mitológiai alakok, mint például Kheirón, Minosz és Hermész, másrészt pedig az antik görög kultúra és történelem jelentős figurái, úgymint Szókratész, Szolón vagy Platón. A dialógusok célja, hogy eltérő világnézetű szereplőit párbeszédbe léptesse egymással, s ezzel olyan konfliktust generáljon köztük, amely humorforrásként is szolgál. Elmondható még, hogy a műnek nincsen kiemelt szereplője, noha bizonyos karakterek több dialógusban is szóhoz jutnak. Közülük Menipposz és Diogenész bukkan fel a leggyakrabban, de Kharón is visszatérő alakja ezeknek a több szempontból is megvilágított filozófiai és erkölcsi diskurzusoknak, melyek középpontjában a halálban való egyenlőség, az elmúlás elkerülhetetlensége, az örökségre áhítozó fiatalok, valamint a filozófusok kétes jelleme áll.

Bármennyire is fontos azonban ez a mű, a műfaj német nyelvterületen nem Lukianosz dialógusainak hatására vált népszerűvé, hanem az ő mintájára alkotó Bernard le Bovier de Fontenelle-nek köszönhetően,³ aki 1683-ban névtelenül publikálta nagyhatású *Nouveaux*

¹ LUKIANOSZ, *Összes művei I–II*, ford. BOLLÓK János (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 196–287.

² SZILÁGYI János György, *Paradigmák: Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 169.

³ Riccarda SUITNER *The Dialogues of the Dead of the Early German Enlightenment*, trans. Gwendolin GOLDBLOOM, Brill's Series in Church History and Religious Culture 83 (Leiden: Brill, 2021), 15.

dialogues des morts, magyarul *Holtak párbeszéde*⁴ címet viselő munkáját. Ezt a művet kétségtelenül Lukianosz ihlette, akit „nagytekintélyű néhaiként” szólít meg Fontanelle a művének bevezetésében. Annak ellenére azonban, hogy a dialógusok ötletét a példaképeként tisztelt Lukianosznak tulajdonítja, bevallotta el is tér mintájától. Erről a már említett paratextusban a következőképpen számol be Lukianosznak:

Ezért is döntöttem úgy, hogy az alapötlet megtartása mellett a szereplőket szelektálni fogom; csak olyan holtakat fogok beszéltetni, akik az írói fantázia segítségével is megállnak a saját lábukon, és ugyanez okból lehetőleg mellőzném Plutont, Kharont és Cerberoszt, az összes többi alvilági alkalmazottal együtt.⁵

Ezek alapján tehát Fontanelle elődjével ellentétben nem szólaltat meg mitológiai szereplőket, kizárólag történelmi figurák szerepelnek dialógusaiban. A *Holtak párbeszéde* három fejezetből áll, melyeknek mindegyike tizenkét dialógust foglal magába, de ezek nem függenek össze egymással. A fejezetek, melyek az *Ókori holtak egymás közt* (*Morts anciens*), az *Ókori holtak és újabban érkezők csevegése* (*Dialogues des morts anciens et modernes*) és a *Kortárs holtak társalkodnak* (*Dialogues des morts modernes*) címetek viselik, az alapján kerültek felosztásra, hogy a társalgók mikor éltek és alkottak. Márpedig e szereplők rendkívül változatos időkből származnak, párosításuk pedig pont ezért újfajta témák kibontására ad lehetőséget. Az új témák szükségességét Fontanelle az említett bevezetőben külön is hangsúlyozza:

Azt ugyan sajnálom kissé, hogy Ön már alaposan kimerítette az olyan fontos társalgási témákat, mint a holtak egyenlősége, az élet elmúlása fölötti kesergés, a filozófusok álságos jellemszilárdsága, melyhez még holtukban sem szégyellnek ragaszkodni, vagy azon ifjak tragikomikuma, akik előbb meghalnak, mint az örökség reményében körülrajongott aggastyán felmenőik, de mivel a csevegő holtak ötlete mégiscsak Öntől származik, úgy igazságos, hogy a legjobb témák közül válogatás joga Önt illesse meg.⁶

De utaltunk a meglepő, sőt bizarr párosításokra is. Erre Parmeniszkosz és Theokritosz, Platón és skóciai szent Margit, vagy épp a harmadik ál-Dimitrij és Descartes párbeszédeit hozhatnánk példának, amelyek azt is jól mutatják, hogy a legkülönbébb nézőpontokat felvonultatva rendkívül sokféle területet fednek le Fontanelle dialógusai, legyen szó filozófiáról, erkölcsről, erényről, dicsőségről vagy éppen szerelemről. Az azonban, hogy filozófiai vagy teológiai problémákról elíziumi beszélgetések formájában írjanak, korántsem volt megszokott

⁴ Bernard Le Bovier de FONTANELLE, *Nouveaux dialogues des morts*, (Lyon: k. n., 1683).

⁵ Bernard le Bovier de FONTANELLE, *Holtak párbeszéde*, ford. KOZMA Tamás, Enigma (Budapest: Pont Kiadó, 2016), 5–6.

⁶ Uo., 6.

a korban.⁷ A *Nouveaux dialogues des morts* ennek ellenére vagy ezzel együtt mégis nagy népszerűsége tette szert, s ezen felbuzdulva Fontenelle egy évvel később megjelentette a folytatását is, mely 1684-ben *Plutón ítélőszékének jegyzőkönyve* (*Jugement de Pluton, sur les deux parties des Nouveaux dialogues des morts*)⁸ címmel látott napvilágot.⁹

Mindez azért is érdemelt ilyen részletes bemutatást, mert az elíziumi beszélgetések további, különösen 18. századi németországi elterjedésében Fontenelle dialógusainak németre fordítása nagyon jelentős szerepet játszott. Megállapítható, hogy itteni népszerűségét a műfaj javarészt ennek, nem pedig közvetlenül Lukianosznak köszönheti. Fontenelle fordítója egyébként egy bizonyos Johann Christoph Gottsched volt, aki 1727-ben együtt adta ki a *Holtak párbeszéde* és a *Plutón ítélőszékének jegyzőkönyve* német fordítását¹⁰, nagyban hozzájárulva ezzel az elíziumi történetek további sikeréhez.

A népszerű halottak népszerű párbeszédei a német irodalomban

A 18. századi német irodalomban a halottak dialógusai olyannyira széles körben elterjedtek, hogy mondhatni tömegolvasmánnyá váltak, és ezzel a század első felében már el is érték népszerűségük csúcspontjára: a műfajnak a század második felében bekövetkező hanyatlásáig több száz ilyen párbeszédet publikáltak. Ezek a dialógusok rendkívül változatosak voltak mind minőségüket, mind témájukat, mind pedig formájukat és terjedelmüket illetően. A Fontanelle-nél megszokott igényes és velős szövegek mellett ekkor már kevésbé kiforrott dialógusokat is találhatunk, ezeket gyakorta kalózkidadásokban vagy olcsó nyomtatványokban adták közre. A történelmi, politikai indíttatású művektől kezdve a filozófiai vagy teológiai kérdéseket megvitató szövegekkel bezárólag természetesen ezúttal is rendkívül változatos tárgyai lehettek az újonnan születő daraboknak.¹¹ Nemegyszer a publikálás módja is újszerű és különleges, az olcsó alkalmi nyomtatványok és röpiratok mellett ugyanis olyan kiadványok is napvilágra kerültek, amelyekben heti vagy havi rendszerességgel publikáltak egy-egy dialógust, és ilyen módon a mai értelemben vett folyóiratok valamiféle kezdetleges változataiként is értelmezhetőek. A párbeszéd terjedelme is változatos volt, hiszen a negyed- vagy nyolcadrét

⁷ Riccarda SUITNER *The Dialogues of the Dead...*, 15.

⁸ Bernard le Bovier de Fontenelle, *Jugement de Pluton, sur les deux parties des Nouveaux dialogues des morts*, (Amsterdam: k. n., 1684). magyarul: FONTENELLE, *Plutón ítélőszékének jegyzőkönyve*, ford. KOZMA Tamás, Enigma (Budapest: Pont Kiadó, 2021),

⁹ Riccarda SUITNER *The Dialogues of the Dead...*, 17.

¹⁰ Johann Christoph GOTTSCHED, *Bernards von Fontenelle Gespräche der Todten und Plutons Urtheil über dieselben, zum erstenmahl ins Teutsche übersetzt, und mit einer Vorrede, von Gesprächen überhaupt, versehen von Joh. Christ. Gottsched*, (Lipce: Breitkopf, 1727).

¹¹ John RUTLEDGE, *The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany*, (Bern/Frankfurt am Main: Herbert Lang, 1974), 11.

füzetektől kezdve akár félszáz oldalig is terjedhetett egy-egy elíziumi beszélgetés.¹² Az azonban mégiscsak közös vonásnak mondható, hogy a legtöbb párbeszédet névtelenül publikálták, csak töredékükön jelent meg valamiféle szerzői név. A műfaj népszerűvé válásához nagyban hozzájáruló David Faßmann¹³ szintén név nélkül publikálta *Gespräche in dem Reiche der Todten* című elíziumi történeteit. Faßmann 1718 és 1739 között havonta jelentette meg Lipcsében a szerzeményeit, a megközelítőleg húsz év alatt így összesen 240 szám látott napvilágot, amelyek egészen újfajta korszakot nyitottak a műfaj történetében. E párbeszéddek – Fontenelle munkáihoz hasonlóan – szintén kizárólag történelmi alakok között zajlanak, a megjelenített szereplők pedig igen változatos történelmi korszakokból kerültek kiválasztásra, az antikvitástól kezdve a kora újkoron át egészen a korabeli alakokig. Faßmann viszont elődeitől gyökeresen eltér abban, hogy a párbeszéddek elkészítését egy-egy folyóiratszám megjelenéséhez igazította, továbbá, hogy másfajta technikákat is alkalmazott, mint mintái.

Ez a gyakorlatias aspektus az oka annak, hogy az eddigi élcelődő vagy éppen moralizáló hangnem eltűnik nála, és a Fontenelle-nél még viszonylag rövidnek mondható halotti párbeszéddek jóval terjedelmesebbé teszi.¹⁴ A két szerző stílusát összehasonlítva is egyértelmű, hogy míg Fontenelle dialógusai elmések és ironikusak szerettek volna lenni, addig Faßmant egészen más szempontok irányították. Mivel igyekezett a lehető legszélesebb olvasóközönséget elérni, ezért gyakran teljesen eltérő regisztereket szóltatott meg egyazon művön belül. Emellett a megszokott moralizáló, teológiai vagy filozófiai kérdések helyett inkább történelmi, politikai, illetve életrajzi témák kerültek nála előtérbe, s a dialógusainak a struktúrája is eltért a megszokottól. Faßmann legtöbb párbeszédének első részében ugyanis egyik szereplője hosszas monológban mutatkozik be (*Vorspiel*), vagy életének valamely, a diskurzus szempontjából jelentős aspektusát adja elő, hogy ezután párbeszédbe elegyedve egy másik halottal, felvegyék a diskurzus központi témáját is, amelynek tárgyalása a szereplők életén keresztül történik. A hosszan elnyúló biográfiák után pedig egy ún. „végjáték” (*Nachspiel*) következik, melyben egy bizonyos „Secretarius” szájából a halottak meghallgatják az élők világában történeteket, és azokat aztán ismételtén megvitatják, reagálnak rájuk.¹⁵ Ez pedig megint csak nagyon fontos újítás, hiszen míg Lukianosz és Fontenelle dialógusaiban Elízium az élők világától teljesen

¹² Riccarda SUITNER *The Dialogues of the Dead...*, 1–2.

¹³ Uo., 1.

¹⁴ Ludwig LINDENBERG, *Leben und Schriften David Fassmanns (1683-1744): mit besonderer Berücksichtigung seiner Totengespräche*, (Berlin: Dr. Emil Ebering, 1937), 90.

¹⁵ Käthe KASCHMIEDER, *David Faßmanns "Gespräche im Reiche der Toten" (1718-1740): ein Beitrag zur deutschen Geistes- und Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts* (Boroszló: Lützow Nyomda, 1934), 12.

elzárt valóságként jelenik meg, addig Faßmann összekapcsolja a kettőt.¹⁶ A *Nachspiel* azonban nemcsak szimpla műfaji újításként értékelhető, hanem az egyre izmosodó folyóirat-kultúrára kihegyezett újszerű technikai megoldásként is, hiszen így az elíziumi történetek egyszerre válnak „biográfákat” is közlő és történelmi-politikai kérdéseket boncoló nyomtatványokká, valamint friss híreket szolgáltató „sajtóorgánumokká”. Faßmann stílusának tehát egy egyedi jegyről van szó, amely változatlanul és maradéktalanul jelenik meg dialógusaiban. Faßmann folyóiratának minden száma kiegészül címlaprajzzal is, ez pedig szintén újdonság az eddig kiadásra került elíziumi történetekhez képest. Az illusztrációként szolgáló rézmetszetek leggyakrabban a beszélgető halottakat ábrázolják, de mellettük a disputáló személyek rövid bemutatása vagy versbe szedett tartalmi összefoglalók is helyet kaphatnak.

Maguk a metszetek nem pusztán a szöveg képi illusztrálásának szempontjából jelentősek, kidolgozottságuk foka azt illetően is eligazítást adhatott a lehetséges olvasóknak, hogy eredeti munkát vagy kalózkidatást tartanak a kezeikben. A rézmetszetet készítő művészek közt ugyanis, csakúgy mint a holtak dialógusait olcsó nyomtatványként, röpiratként publikáló szerzők közt, folyamatos versengés zajlott az olvasók figyelméért,¹⁷ miközben rendkívül sok kalózkidatás árasztotta el a könyvpiacot. Ezek a kiadások természetesen nem értek fel az eredeti nyomtatványok minőségével, hiszen a lehető legalacsonyabb előállítási költséggel és a hasznot maximalizálni igyekezve reprodukálták a népszerűbb darabokat: olcsó papír felhasználásával készültek, a szöveget igencsak meghúzva, esetleg kivonatolva adták közre, és az eredeti metszetek is gyakran elmaradtak belőlük, vagy egy jóval egyszerűbb, lebutított változatban kísérték csak a szöveget.¹⁸ Ezek visszaszorítása érdekében Faßmann például maga hívta fel az olvasók figyelmét arra, hogyan tudják a legkönnyebben megkülönböztetni egymástól az eredeti és a kalózkidatásokat, s ő is a metszetek kidolgozottságát említette mint vízválasztót.¹⁹ Mindennek kapcsán arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a metszetek újraalkotása mellett megjelentek a holtak párbeszédeinek paródiái is. Az elíziumi történetek tehát nemcsak az olvasók körében voltak népszerűek, hanem – éppen az olvasóknál elért sikernek köszönhetően – a szerzők is szívesen próbálták ki magukat e műfajban. Azt is tudjuk, hogy amikor a kor egy ismertebb személye elhunyt, csakhamar megjelentek az őt szerepeltető

¹⁶ Ez alól kivételt képez Lukianosz párbeszédeiben Hádész, aki az alvilág uraként kapcsolatban áll az élők világával. Erre példát a 23. számú párbeszédben találhatunk, amelynek szereplői Prótesziasz, Plutón és Perszephoné, és amelyben Plutón megengedi a Prótesziasznak, hogy egy napra visszatérjen a felvilágba, hogy ott elbúcsúzhasson kedvesétől, vö.: LUKIANOSZ, *Istenek, halottak, hetérák: [párbeszédek]*, szerk., ford., Jánosy István, (Budapest: Európa Kiadó, 1958), 193–195.

¹⁷ Riccarda SUITNER *The Dialogues of the Dead...*, 25–26.

¹⁸ Robert DARTON, *Die Wissenschaft des Raubdrucks: ein zentrales Element im Verlagswesen des 18. Jahrhunderts*, (München: Carl Friedrich von Siemens Stiftung, 2003), 24.

¹⁹ John RUTLEDGE, *The Dialogue of the Dead...*, 31.

dialogusok is. Maga Faßmann is így járt, aki nem sokkal a halála után Thomas Hobbes párbeszédében kapott szerepet.²⁰

Fontos azonban kiemelni, hogy a halottak párbeszédei nem csupán periodikákban megjelenő életrajzi ismertető és friss történelmi vagy politikai eseményekről szóló disputák vagy esetleg ironikus, parodisztikus olcsó nyomtatványok lehettek, hanem a teológiai és filozófiai kérdéseknek is teret adó történetek is. Ez utóbbiak ugyanúgy részei a 18. század Elízium-irodalmának, bár csak a század második felében válnak hangsúlyosabbá korábbi, főleg szórakoztató céllal született társaiknál.²¹ Ebben a tekintetben inkább a műfaj gyökereihez való visszanyúlásként értékelhetők, hiszen a Faßmann által művelt periodisztikus dialogusok helyett ismét a filozófiai és morális kérdéseket helyezik előtérbe. Az viszont kétségtelen, hogy a német publicista hatása ennek ellenére is megjelenik a halotti beszélgetések műfajának korabeli értelmezésében, ennek köszönhető például, hogy a biográfiákat önkéntelen is összekapcsolják a holtak dialógusaival. Ugyanakkor Faßmann jelentős hatása dacára nem kizárólag periodikusan publikált elíziumi történetekről beszélhetünk, hiszen az ilyen szövegek az alkalmi nyomtatványok formáját is magukra ölthették, például egy-egy ismert személy halála okán. Ezekben az esetekben a dialogusok egyszerre tölthették be az elogiumok és az életrajzok szerepét, jóllehet bizonyos esetekben az utóbbi jóval hangsúlyosabb volt, s ilyenkor nem is annyira az emlékezés szándéka, mint inkább egy esetleges kiadvány jövedelmezősége vezérelte a szerzőket. Ebben az esetben természetesen ritkán beszélhetünk magas színvonalú alkotásokról, hisz így többnyire olyan munkák születtek csak, amelyekben jól tapintható az elhunyt emlékét is nemegyszer bemocskoló szenzációhajhászás.

Mindebből szinte egyenesen következik, hogy az uralkodók az e műfajban alkotók kitüntetett figyelmét élvezték. Haláluk esetén számos esetben dialogusok tömkelege foglalkozott velük, amelyek nemcsak egyszerűen megemlékeztek róluk, hanem áttekintették életrajzukat és értékelték uralkodásukat, hogy aztán dicsőítsék, vagy épp bírálják őket. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó II. Frigyes porosz uralkodó személye, aki halála után nemcsak hogy számos halotti párbeszéd szereplőjévé vált, hanem életében maga is szerzett ilyet: a műfaj népszerűségéről különösen árulkodó munkájában Madame de Pompadour és Szűz Mária beszélget egymással.²²

²⁰ *Freundschaftliche Unterredung der Seelen David Faßmanns und Thomas Hobbes durch welche beyder Character moralisch zergliedert werden*, (Wiesenthal/Malmesburg: k.n., 1751) A kiadás helye fikció, Faßmann és Hobbes szülőhelyének kombinációja

²¹ John RUTLEDGE, *The Dialogue of the Dead...*, 73.

²² [II. Frigyes], *Dialogue des morts entre Madame de Pompadour et la Vierge Marie*, (London: G.G.J. and J. Robinson, 1789).

Az elíziumi beszélgetések Magyarországon

Magyarországra főként a 18–19. század fordulójához közeledve szivárgott át az elíziumi történetek műfaja, minden kétséget kizáróan német hatás következtében, jóllehet a német irodalomban ekkorra már elérte „karrierjének” csúcsát, kiforrott, sőt a század második felében már lecsengőben volt a korábban szinte tömegolvasmánynak tekinthető elíziumi történetek népszerűsége. Ezzel szemben a magyar irodalomban csak ez idő tájt születtek az első ilyen jellegű munkák, s ennek a több évtizedes késésnek az okait a kor cenzúraviszonyai között kell keresnünk.²³ Ráadásul a holtak párbeszédeinek műfaja nálunk jóval szerényebb fogadtatásban részesült, s emellett szűkebb eszköztárral is operált; illusztrációk tekintetében például jóval visszafogottabb volt.

Mindezek ellenére ugyanakkor az elíziumi történetek különböző válfajait képviseltetve épültek be a magyar irodalomba, vagyis bár jóval csekélyebb számban, mégis többféle elíziumi történet látott nálunk napvilágot. Ezek között elenyésző azon elíziumi szövegek száma, amelyek a lukianoszi előzményeket követve, akárcsak Fontenelle, morális, vallási vagy kulturális kérdéseket állítottak a középpontba, s ezek közül is Bessenyei György *Az Eliseum tsendes Mezején Plátó egy Baráttal öszve jön* című dialógusát²⁴, illetve Péczeli József *Az Időről* címet viselő írását²⁵ emelhetjük ki. Ezeknél nagyobb számban találhatunk olyan szövegeket, melyekben az elíziumi történetek kevésbé az antik mintát követik, s inkább a Faßmann-i dialógusokhoz hasonlóan hírmondói szerepet töltenek be. A Szacsvey Sándor nevéhez fűződő *Magyar Kurir* című folyóirat²⁶ ilyen típusú híradásai mind ide sorolhatóak, hiszen ezekben az elíziumi beszélgetés tulajdonképpen újságírói eszközzé válik: ennek műfaji köntösébe csomagolva közölnek friss híreket, például a francia forradalomról. Legnagyobb számban azonban olyan szövegek születtek, melyek az egyes uralkodók bírálataként értelmezhető röpiratok formájában épültek be a korabeli magyar politikai irodalomba. A műfaj meghonosodását Kovács Ákos András és Szűcs Zoltán Gábor válogatott példákkal is illusztrálta,

²³ erről bővebben lásd: BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „Az elíziumi beszélgetések a 18. század végi magyar politikai irodalomban”, in *Teremtés: politika és művészet*, szerk., EKERT Mária és MOLNÁR Attila Károly, 179–193 (Budapest: Nemzeti Közszerkesztési Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézet, 2015)

²⁴ SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja” *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 2. sz. (1990): 256–271, 269–270.

²⁵ PÉCELI József, „1. levél”, *Mindenek gyűjtemény* 3 (1790) 4–16, 4–11.

²⁶ SZABOLCSI Miklós, főszerk., KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I. 1705–1848 A magyar sajtó története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979) 105.

az általuk szerkesztett kötetben pedig a dolgozatunk középpontjába állított szöveg, a *Második József* is megtalálható.²⁷

Második József az Elisium mezején

A *Második József* a frissen elhunyt királyt bíráló politikai irodalom egyik kiemelkedő darabja. A röpirat Csörsz Rumen István szavaival élve a „hazafias felbuzdulás áramlatába illeszkedik”,²⁸ bevallott célja pedig az, hogy igazságot tegyen az uralkodó megítélésében. A mű fordítás: Samuel Jacob Schröckh (1740–?) *Joseph der II. in Elysium*²⁹ című, 1790-ben kiadott röpiratának a még ugyanazon évben megjelent átdolgozása. Schröckh 1740-ben született Bécsben, élete során többféle minőségben tevékenykedett: volt orvos, kiadó, fordító és kereskedelmi szakíró is, de közvetítői irodát is üzemeltetett Frankfurt am Mainban³⁰ Alkotásai ráadásul tükrözik is sokféle tevékenységét, kereskedők számára kiadott naptárat, húsvéti vásártervet és kereskedelmi levelezéshez készült útmutatót is találunk közöttük. Egyházellenes röpiratait azonban névtelenül adta ki, ezekben főként a szerzetesség intézményét támadta.³¹ Szintén névtelenül jelentetett meg két elíziumi röpiratot, amelyekben a frissen elhunyt uralkodók az Elysium mezejére érkezve számot vetnek életükkel: az egyik 1788-ban II. Frigyes porosz uralkodó halálának okán *Friedrich in Elysium* címmel, a másik pedig 1790-ben, II. József elhalálozásakor *Joseph der II. in Elysium* címen látott napvilágot. Ez utóbbi tehát a *Második József* forrása, így összehasonlításuk a következőkben elengedhetetlennek tűnik.

Rögtön érdemes is utalni rá, hogy a kettő között jelentős különbségek vannak, amelyek közül az illusztrációknak megléte/hiánya a legszembetűnőbb: míg az eredeti több olyan rézmetszetet is tartalmaz, amelyek Heinrich Friedrich Füger német festő és Gustav Georg Endner rézműves keze munkáját dicsérik, addig a magyar kiadás teljességgel nélkülözi a képeket, s ezért csak a német verzió metszeteit vizsgálhatjuk. Rögtön a kötet legelső oldalán találunk is egy II. Józsefet megjelenítő, a Bécsi Porcelánmanufaktúrában készült szoborábrázolást reprodukáló képet, majd a következő lapon (közvetlenül a cím alatt) az igazság görög istennője, Asztraia olyan látványos jelenetben kerül bemutatásra, amelyben

²⁷ KOVÁCS Ákos András és SZÜCS Zoltán Gábor, szerk., „*Lelkek az Elisium mezején*”: Szövegek a 18. századi magyar politikai kultúra tanulmányozásához, ([Budapest]: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2010).

²⁸ CSÖRSZ Rumen István, „Szirmay Antal: Második József az Elisium mezején (1790)” in *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, II*, szerk. TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam; Magyarországi gondolkodók, 18. század, 627–633, 1190–1194 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015), 1191.

²⁹ [Samuel Jacob SCHRÖCKH], *Joseph der II. in Elysium* ([Lipcse]: k. n. 1790).

³⁰ CSÖRSZ Rumen István, „Nádaskai András: Fridrik Elisiumban (1788)” in *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok, II*, szerk. TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam; Magyarországi gondolkodók, 18. század, 614–626, 1183–1190 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015), 1183.

³¹ Tobias PICARD, *Schröckh, Jacob*, Frankfurter Personenlexikon (Onlineausgabe), 1994–96, hozzáférés: 2025.01.06. <https://frankfurter-personenlexikon.de/node/1137>

Genius keze által épp leereszkedik az Olümposz tetejéről. A kötetben ezen kívül további két illusztráció is leköti az olvasó figyelmét, s mindkettő jól megválasztott helyen található, az egyik az első számozott párbeszéd előtt, a másik pedig az utolsó után. Míg az előbbin egy mező látható, s a kép legfontosabb motívumai a mér földkö és a borona, addig az utóbbi egy féllábon álló darut ábrázol, magasra emelt karmai közt kővel. Fontos hangsúlyoznunk, hogy ezekhez a képekhez részletes, több mint kilenc oldalas leírás is tartozik, amely a kötet legvégén található. Ezek az ekphrasisok értelemszerűen nem kerültek lefordításra, mindezek alapján azonban megállapítható, hogy míg a német jóval hatásosabb az olvasók figyelmének felkeltésében, addig a magyar elíziumi történet sokkal szerényebb eszköztárral rendelkezik, a szöveg képi alátámasztását teljességgel mellőzi.

Ráadásul nemcsak a képek maradnak el belőle, hanem mint arra Fried István rámutatott, a *Második József* egy „öszve találkozással” rövidebb is, mint német eredetije, az *Eilfter Auftritt*, azaz a számozás szerinti tizenegyedik találkozás ugyanis nem kerül lefordításra.³² Tulajdonképp ez nem is kifejezetten meglepő, hiszen a kihagyott dialógus minden eddiginél radikálisabb és egyházellenesebb nézeteknek enged teret. A szövegben III. Péter orosz cár például egyenesen annak szükségességét veti föl, hogy a katolikus államfőknek is le kellene számolnia a pápai udvar befolyásával, Giovanni Vincenzo Antonio Ganganelli (XIV. Kelemen pápa) pedig odáig merészkedik víziójában, hogy a jövőben többé nem is fognak majd pápát választani.³³

Ezen kívül érdemes számba venni azokat a kevésbé terjedelmes kihagyásokat is, melyeket már a szakirodalom nem tárgyal, vallási radikalizmusuk miatt ugyanis újabb részleteket hagyott ki a feltételezhetően katolikus fordító saját kiadása elkészítése során. Ezek közé tartozik egy olyan szövegrész is, amely a kilencedik „öszve találkozásból” marad el, s így Voltaire-nek egy teljes megszólalása tűnik el a fordításból:

Die Haupttriebfedern dieser Revolution sind Pfaffenschurkereien, die man gleich anfänglich besser in die Mache hätte nehmen sollen - Man erstaunt, was diese vereinigte Bande der Bonzen für Cabalen und Ränke anwendet, um das Volk wieder in das alte Labyrinth von Unwissenheit, Aberglauben und Bigotterie hineinzustürzen; um sich, auf Unkosten des Volks, wiederum gute Tage zu bereiten.³⁴

³² FRIED István, „Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója”, *Magyar Könyvszemle* 101, 2. sz. (1982): 150–154, 151.

³³ [Samuel Jacob SCHRÖCKH], *Joseph der II. in Elysium* ([Lipcse]: k. n. 1790), 70–72

³⁴ Uo., 57.

A viszonylag hosszabb kihagyás okát természetesen ebben az esetben sem kell hosszasan keresni, hiszen Voltaire itt a papok gazembersége és a nép tudatlanságba taszítása ellen szólal fel, ez pedig ismételten szélsőségesebb hangvételű részlete a német szövegnek. Ugyancsak ebbe a kategóriába tartoznak Lotharingiai Károlynak azon mondatai, melyek arra a Joannes-Henricus de Franckenbergre vonatkoznak, aki mechemni bíborosként lázadást szítva ellenezte a leuveni szeminárium létrehozását. Ezen kívül felhívnánk még a figyelmet a tizedik „ösze találkozás” végén található változtatásra is, amelyet dramaturgiai okokból hajtott végre a fordító; ebben a részletben ugyanis előre bejelentik, hogy maga Pierre Bayle és Ganganelli fog a következő fejezetben színre lépni, ezt a dialógust azonban – mint azt feljebb említettük – radikalizmusa miatt teljes egészében „kicenzúrázták”, az utalást ezért szükségszerűen meg kellett szüntetni.³⁵

Nemcsak a kihagyott részek vizsgálata érdekes azonban a magyar és a német szöveg összehasonlításakor, hanem az egyéb stilisztikai változtatások szemrevételezése is, amelynek eredménye egy későbbi attribúció során talán a fajsúlyosabb érveket is kiegészítheti. A magyar szöveg ugyanis gyakran körülményesebb és köznapiabb, szinte már közmondásszerű frazémákkal él, melyek közül érdemes párat bemutatni. A magyarban nyakatekertebb megfogalmazásokat olvashatunk, például a meteor helyett „valami levegő égbeli jegy”, a dialógus terminus helyett pedig az „együtt való beszélgetések” kifejezéseket használja a fordító, de ide sorolhatjuk a „wenn er anders meine Plane goutirt”³⁶ mondatrész „ha szája ízi szerint volna neki mindaz, amit én magamban előre feltettem!” jóval hosszabb és kacifántosabb magyarítását is. Emellett a köznapiabb frazeológiai egységek, szólás- és közmondásszerű megfogalmazások is igen gyakoriak a fordításban, annak ellenére, hogy a forrásszövegben ez nincs így. A „nagyon megrágnak a szót”³⁷, az „azé mind a diófáig”³⁸, a „szőri mentibe fognak”³⁹, vagy az „amennyi felé fűrnak a két császári udvarnak a fülét”⁴⁰ mind kitűnő példák arra, hogy a magyar kiadás egy frazémákat előszeretettel használó, köznapi nyelvezeten került megfogalmazásra.

A magyar szöveg sok helyen valóban körülményesebb és köznapiabb tehát, s szinte már közmondásszerű frazémákkal él, emellett viszont azt is érdemes kiemelni, hogy gyakran finomít az eredeti indulatosságán is. Fried szerint a *Második József* kevésbé gördülékeny és erőteljes, ami az általa bemutatott, illetve a következőkben taglalt példákból is kiviláglik. Ebben

³⁵Uo., 69.

³⁶Uo., 13.

³⁷„zu vorsichtiges Benehmen von ihnen nicht verlangen” Uo., 4. oldal

³⁸„der bemächtigt sich des Rednerstuhls in der Versammlung” Uo., 44.

³⁹„man tritt freilich mehr leise auf” Uo., 30. oldal

⁴⁰„und bei den vielen Diversionen, die den zwei Kaiserhöfen gemacht werden” Uo., 35.

az irányban folytatva tehát a vizsgálódást, a továbbiakban azokat a kisebb kihagyásokat és módosításokat vesszük számba, melyeket a szakirodalom nem tárgyal, s amelyek legtöbbször a szöveg egyszerűsítését szolgálják, egyes esetekben pedig befolyásolják a jelentést is. Ez utóbbiak közé tartoznak II. Rákóczi Ferenc és II. József beszélgetésének azok az elhagyásai, amelyek érezhetően tompítják a német szöveg életét:

Ich habe ihnen schon vieles auf ihre dringenden Vorstellungen nachgelassen, und sie werden jetzt keine Ursache mehr haben, sich aufzulehnen...⁴¹

Elég engedelmességgel voltam én már arántok, mivel olyan nagyon vitatták a dolgokat.⁴²

Szintén jelentős kihagyás az a Hadik András hadvezért bíráló megszólalás, mely a nyolcadik jelenetben eredetileg szintén II. József szájából hangzik el:

[W]äre die haddiksche Armee nicht so untätig geblieben, so würden wir viel weiter gekommen sein...⁴³

Az uralkodó tehát a sereg tétlenkedését rója fel Hadiknak, a hiány oka pedig ismételten a szöveg finomítása lehet, hiszen a hazafias érzelmek nem tűrheték a kultikus hadvezér bírálatát. A német *Joseph der II. in Elysium* indulatosságához képest a fordítás egyértelműen enyhítő, és II. Józsefet kedvezőbb színben tünteti fel, amit mind a stiláris megoldások, mind a kihagyások alátámasztanak.

Mindezeket figyelembe véve érdemes tehát újból visszatérnünk a mű eredeti céljára, ami a néhai uralkodó megítélését jelenti. Ez viszont, ahogy az majd az alábbi idézetből is ki fog derülni, ambivalens módon történik: már a szöveg előszava is egyszerre kéri rajta számon a hiányosságokat, és jelenti ki azt, hogy minden tőle telhetőt megtett birodalma érdekében. Ez a kettősség aztán a röpirat egészen végigvonul, az uralkodó egyes tetteit ellenzi, másokat viszont ünnepli a szöveg.

A következő nemzettség tegyen őróla igaz ítéletet, az gyalázza vagy dicsérje meg minden ő cselekedeteit, s feltett szándékait – de aki igazat akar vallani, azt csak nem tagadhatja, hogy ő bölcs és vitéz ember volt,

⁴¹ Uo., 38.

⁴² *Második József az Elisium mezején*, (h. n.: k. n., 1790), B8v.

⁴³ [Samuel Jacob SCHRÖCKH], *Joseph der II. in Elysium* ([Lipcse]: k. n. 1790), 50.

s sokat kezdett olyat, amiből az a tartományainak virágzó s boldog állapotja következett, ami ugyancsak fél oldalról látszik, de a maga népét boldogítani kívánó nemes indulatból származott!⁴⁴

Ami a mű szerkezetét illeti, a most idézett bevezetőt tizenkét beszélgetés követi, ezek közül azonban az első még számozatlan. Ezt II. József Kháronnal folytatja le, a következő tizenegy „öszve találkozáskor” viszont már az elíziumi mezők válogatott lelkeivel folytat diskurzust. A műben feltűnő szereplők többnyire II. József felmenői (Mária Terézia, Lotaringiai Ferenc, III. Károly magyar király), különböző kortársai (II. Frigyes porosz uralkodó, Abdul Hamid, Daun tábornagy), vagy éppen közismert történelmi alakok (Voltaire, Rousseau, d’Argens), és közülük többen is a Habsburg Birodalom történetét meghatározó, fontos személyiségek (II. Rákóczi Ferenc, Savoyai Jenő, Lichtensteini Károly). A leggyakrabban II. Frigyes jelenik meg,⁴⁵ aki a mű előzményének is tekinthető *Friedrich in Elysium* című Schröckh-műben végül elfogadta Minósztól az alvilág koronáját, így ebben a munkában már királyként hivatkoznak rá.

Az említett tizenegy jelenetet a továbbiakban – a nagyobb összefüggések és az egymással való kapcsolatuk bemutatásának érdekében – nem feltétlenül eredeti sorrendjükben, hanem a funkciójuk tükrében fogjuk tárgyalni. Láthatjuk majd azonban, hogy az így létrejövő „korpuszok” egy-egy jellemző aspektus nyomán akár másféleképp is alakíthatóak lettek volna.

Mindenesetre az első csoportba sorolt dialógusok középpontjába egyértelműen II. József uralkodásának értékelése kerül. Ezek közé tartoznak azok az elíziumi beszélgetések, melyek a nemrég elhunyt uralkodó elődje és édesanyja, azaz Mária Terézia, illetve édesapja, I. Lotharingiai Ferenc német-római császár között zajlanak. A mű elején, rögtön az első „öszve találkozásban” Mária Terézia meg is feddi fiát kapkodó újításaiért. II. József ennek nyomán elismeri hibáit és még a második párbeszédben is szabadkozik miattuk. Az elhunyt uralkodó ezt már apjával folytatja le, aki úgy látja, fia népszerűtlenségének igazi oka központosító politikája (volt). Ugyanakkor Ferenc azt is kiemeli, hogy utódja mindig is a birodalom jólétét tartotta szem előtt. Erre a fiú is előszeretettel hívja fel a figyelmet:

Legalább belsőképpen csendes az én lelkem, mert az én célom minden újításaimba s igyekezeteimbe a közönséges haszonnak előmozdítása volt...⁴⁶

⁴⁴ *Második József az Elisium mezején*, (h. n.: k. n., 1790), Av–A2r

⁴⁵ szinte minden „öszve találkozásban”.

⁴⁶ Uo., A5r.

Ehhez képest a harmadik párbeszéd már nem meghitt családi körben zajlik, ebben ugyanis II. József és apja mellett Voltaire, d'Argens és II. Frigyes is részt vesz, s az utóbbi a poroszországi valláspolitikát, azaz a „vallás felől való rendelkezés” felől érdeklődve külön hangsúlyozza, hogy unokaöccsének, II. Frigyes Vilmosnak ezen intézkedése nem nyerte el tetszését. Ez bátorítja fel a többi résztvevőt, hogy reflektáljon a különböző vallásügyi rendelkezésekre, s jöllehet ekkor már nem kifejezetten II. József a téma, a vallási türelemre intő megszólalók mégis az ő valláspolitikájával értenek egyet. Annak ellenére tehát, hogy a magyar uralkodó nézeteivel megegyező vélemények kerülnek előtérbe, ezek szószólója mégsem II. József lesz, s ezt a bújtatott „propagandát” több beszélgetésben is megfigyelhetjük. A felekezeti szabadság melletti leghatározottabb kiállás például II. Frigyes szájából hangzik el, aki d'Argens után a következőképpen nyilatkozik:

Meg kell becsülni a köresztyén vallást, és megmaradni amellett, csak hogy senkinek a lelki ismeretén nem szükséges erőszakot tenni, hanem gondolkodjon ki-kí szabadon.⁴⁷

Látszólag szintén II. József intézkedéseit állítja középpontba a király és a II. Rákóczi Ferenc közötti párbeszéd, amelyben a magyar uralkodó számonkéri a szabadságharcot elbukó fejedelmen a Habsburg uralkodói házzal szembeni hűtlenségét, de a beszélgetés rövidesen az aktuális állapotokra és az ismételten zúgolódó magyarokra terelődik. Ebben a dialógusban II. József igyekszik megvédeni birodalmi politikáját, Rákóczi viszont rendületlenül sorjázza azokat a „méltatlanságokat és csonkulásokat, amelyeket addig kintelenek voltak szenvedni”⁴⁸, majd felrója beszélgetőtársának a németesítő törekvéseit, a magyar nyelv használatának és a rendi jogoknak a korlátozását, illetve a korona lelakatozását is. Érdeemes kiemelni, hogy a felvetett problémákra ezúttal sem II. Józseftől érkezik válasz, hanem maga Frigyes kel a magyarság védelmére, hangsúlyozva annak érdemeit:

A magyar nemzet vitéz nemzet, amely az ausztriai ház mellett mindig hűségesen szolgált, s megérdemli, hogy csínján bánjanak vele.⁴⁹

II. József megítélésének kérdése végül az utolsó, tizenegyedik „össze találkozásban” kerül elő a legmarkánsabban, ahol a király nagyapja, VI. Károly német-római császár (III. Károly magyar király) és II. Frigyes folytat párbeszédet a magyar uralkodóval. E szereplők a

⁴⁷ Uo., A8r.

⁴⁸ Uo., B8v.

⁴⁹ Uo., Cv.

német-római császárválasztás kérdésének megvitatása után II. József uralkodásának viszontagságairól, az elé gördített akadályokról és nehézségekről értekeznek, mielőtt érzékenyebb fordulatot vesz a társalgás, és a király Erzsébet nevű lányának halálára, illetve az elíziumi időtöltéseire terelődik a beszélgetés. Csak ezután a mélyen bensőséges téma után érkezünk el a zárszóhoz, melyben II. József kifejezi jókívánságait azok számára, akik még az élők világában tartózkodnak:

Az ausztriai ház hatalma soha ne ingadozzon, hanem maradjon meg mindörökké: minden nemzetek, amelyek annak pálcája alatt vagynak érje sok boldogság és békesség – és a magyar nemzet virágozzon mindég!⁵⁰

Ez az utolsó kívánság a magyar nemzet jólétére vonatkozóan nem meglepő módon szintén nem szerepelt az eredeti német szövegben, ahol ugyanez az óhaj Németország jövőjével kapcsolatban fogalmazódott meg a következő módon: „und Deutschlands Flor und Wohlergehen werde immer erhöhet”⁵¹.

Pusztán ez alapján is világos, hogy a műben erőteljesen megjelenik az igazságtétel szándéka, kiemelendő azonban, hogy ez semmiképp sem egyoldalúan történik. Bár a lépten-nyomon fellépő II. József gyakorta mentegeti rendeleteit (például a központosítási szándékát tükrözőket), azonban nemegyszer elismeri intézkedéseinek elhamarkodottságát is. Ezzel összességében egy, a birodalom előmenetelét szeme előtt tartó, jóra törekvő uralkodó képe rajzolódik ki előttünk, akit az elé gördülő akadályok és személyes tragédiái is igyekeznek emberközelbe hozni. A szöveg természetesen nem rejti véka alá azt sem (amint az az eddigiekből is kiderülhetett), hogy II. József uralkodása nagyban háttérbe szorította a magyarság ügyeit, s ennek kapcsán feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy a fordítás kevésbé indulatos és számonkérő, mint német eredetije. Az átdolgozó tompított tehát az ez irányú bírálaton, s a fordítás mégiscsak egy olyan, II. József szájából elhangzó óhajjal zárul, amelyben a magyar nemzet felvirágozását kívánja, noha a forrásszövegben nem ez szerepel.

A műben azonban nemcsak olyan dialógusok találhatók, amelyek II. József személyére és uralkodására vannak kihegyezve, többüknek ugyanis sokkal inkább különböző filozófiai, morális vagy éppen teológiai kérdések boncolgatása a célja. Ezek közé ugyanúgy besorolhatjuk az előbbieken már tárgyalt harmadik jelenetet, mint az előbbi csoportba, hiszen ebben II. Frigyes, Voltaire, d’Argens és Lotaringiai Ferenc a vallási türelem és a felvilágosodás

⁵⁰ Uo., D7r.

⁵¹ [Samuel Jacob SCHRÖCKH], *Joseph der II. in Elysium* ([Lipscse]: k. n. 1790), 83.

kérdéseiről is disputálnak. A szöveg gyűjtőpontjában II. József apjának az a vádja áll, mely szerint a nép Voltaire írásainak hatására vált engedetlenné. Ferenc tehát a franciát kiáltja ki a zavargások elsőrendű okának, Voltaire viszont a következőképpen védekezik:

Felséges Uram! Mi azt sohasem prédikáltuk, hanem az egymásnak eltérését s elszenvetését; és az igazgatások módjának megjobbítását, hogy olyat kellene felállítani, amely jobban megegyezne a természeti állapotokkal az embereknek, akik mindnyájan úgy születtek, mint szabadok – Ha ezt a tudományt az emberek nem jól fordították a magok hasznokra, mi annak nem vagyunk okai.⁵²

De Voltaire nézetei mellett például az európai fejedelmek uralkodásában beálló új tendenciákról (Choiseul, Voltaire, Rousseau és II. Frigyes), vagy épp a török nép felvilágosultságáról (Voltaire és Abdul Hamid) is szó esik.

A lukianoszi hagyományokat jobban követő, két merőben eltérő nézőpontot ütköztető, morális jellegű elíziumi beszélgetéseken túl azonban vannak olyan részei is a műnek, melyek sokkal inkább aktuálpolitikai vagy történelmi eseményekre fókuszálnak. Ezek között említhetjük a kilencedik és a tizedik „öszve találkozást” is, melyekből Belgium és Svédország korabeli helyzetét ismerhette meg az olvasó.

Mindebből talán már egészen jól látszódik, hogy a témák milyen széles skáláján mozog ez a szöveg, hisz az aktuálpolitikai és történelmi témák mellett filozófiai, etikai, teológiai és valláspolitikai kérdések is felmerülnek benne, nemegyszer úgy, hogy a különféle motívumok egyazon dialógusok különböző olvasata előtt egyszerre nyitják szélesre a kaput, így az egészen eltérő preferenciával rendelkező olvasók saját ízlésük szerint élvezhetik a szöveget, holtak dialógusainak többféle válfaja egyszerre képviselteti magát a szövegben.

A *Második József* beható vizsgálata és a német forrásszöveggel való összehasonlítása után tehát a következő megfigyelések tehetők: 1. a magyar kiadásból hiányoznak az illusztrációk, és ezzel együtt az ekphrasisok lefordítását is mellőzik, 2. a fordítás során előszeretettel alkalmaztak frazémákat, annak ellenére, hogy ennek a forrásszövegben nincsen előzménye, 3. a fordító a vallási radikalitást mindenképpen elutasítja, és valószínűleg katolikus felekezetű, 4. II. József uralkodását pozitívan ítéli meg, a német szövegen a néhai király jobb színben való feltüntetésének érdekében változtatásokat eszközöl. Mindezen megállapítások jogossá teszik azt a már a 18. század legelejéről eredeztethető attribúciót, amely a szöveget Szirmay Antal tulajdonítja. Kutatásaim során azonban világossá vált, hogy a fordító személyének kérdése nem annyira egyértelmű, mint azt a modern szakirodalom alapján

⁵² *Második József az Elisium mezején*, (h. n.: k. n., 1790), Bv.

feltételezhetnénk, a továbbiakban erre igyekszem majd rávilágítani, miközben új szempontokat is beemelek a vizsgálatba.

Attribúciós nehézségek

Máig nem teljesen egyértelmű, hogy Samuel Jacob Schröckh 1790-ben Lipcsében kiadott röpiratának, a *Joseph II. in Elysium*nak ki a magyarítója, a fordító ugyanis – a műfaj sajátosságaiból és a szöveg bíráló hangneméből is adódóan – nem tüntette fel a nevét a magyar változatban. Mindazonáltal a szakmai közönség jelentős része annak ellenére is Szirmay Antalnak tulajdonítja a *Második József az Elisium mezején* című röpiratot, hogy az elmúlt évtizedekben ettől gyökeresen eltérő vélemények is napvilágot láttak. Ahhoz tehát, hogy e munka fordítójáról szólhassunk, vagy legalábbis valamennyivel tisztábban lássunk e kérdést illetően, érdemes segítségül hívni az eddigi kutatásokat.

A művet elsőként Sándor István veszi számba 1803-as bibliográfiájában, aki úgy vélekedik, hogy az *Eleutherius Pannonicus* álnév mögött Szirmay Antal rejtőzik.⁵³ Ez azért érdemel különös figyelmet, hiszen a címlapon csupán a röpirat címét és kiadása időpontját (1790) olvashatjuk, az említett álnév pedig csak a kutatás során kerül elő, magában a szövegben nem szerepel. Ráadásul az sem egyértelmű, hogy Sándor István Eleutherius Pannonicust (vagy ha úgy tetszik: Szirmay Antalt) a mű szerzőjének, vagy pusztán fordítójának tartotta, hiszen a mondott nevek előtt található „I.r.” rövidítés – saját *Előbeszéde* alapján – mindkettőt jelentheti:

A' könyvnek szerzőjét a' Fordítótól szerettem volna mindenütt meg különböztetni, de minthogy sokakról bizonytalan valék, ha szerzők voltak-e, vagy tsak Fordítók, többnyire tsak ezt tettem ki elejbek: Irá.⁵⁴

Azonban ugyanezen *Előbeszédben* Sándor István korábban azt is megfogalmazza, hogy az általa összegyűjtött művek vagy magyar nyelven születtek, vagy latin nyelvről lettek magyarra fordítva:

*Tudni kell azt is, hogy itt tsak olyan könyveket fogok említeni, melyek vagy egészen, vagy nagyobb részről Magyar Nyelven készültek, vagy pedig az eredeti deák Munka mellett egészen Magyarúl is megjelentek...*⁵⁵

⁵³ SÁNDOR István, *Magyar könyvesház, avagy A' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök.* (Győr: Streibig Nyomda, 18039, 179.

⁵⁴ Uo., A5v

⁵⁵ Uo., A2r

Márpedig ezek alapján még az is kérdéses, hogy a szerzőnek egyáltalán eszébe jutott-e, hogy a *Második József* nem önálló szerzemény, hanem csupán fordítás lenne.

Itt azonban érdemes egy pillanatra megállni, és egy kis kitekintést téve megvizsgálni, hogy ez az Eleutherius Pannonicus álnév vajon hogyan is kapcsolódik a röpirathoz, illetve hogy csakugyan Szirmay Antalt takarja-e. A kérdés felvetését a *18. századi magyarországi fordítások* adatbázis is indokolja⁵⁶, amely szerint a német művet Keresztury József (vagy Horányi Elek) *Josephus II. in campis elysiis. Somnium Eleutherii Pannonii* címet viselő, név nélkül kiadott munkája közvetítette a *Második József* fordítója felé.⁵⁷ Rögtön fel is tűnik, hogy címe szerint e mű tárgya Eleutherius Pannoniusz magyar próféta látomása, melyben II. József uralkodását bírálják olyan magyar uralkodók, mint például Mária Terézia. Mindezt azért is tartjuk fontosnak kiemelni, mert ugyanez a helyzet a már korábban említett *II. Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar prófétának látása szerint* címet viselő latin nyelven írt Keresztury-mű esetében is, amelynek magyarra fordítása bizonyosan Szirmay Antalnak köszönhető, hiszen ez már a címoldalon is jelzi, hogy „fordította mulattságból pozsonyi üres órájiban Sz. Sz. A.” Ebben az 1790-ben megjelent írásban tehát szintén egy Eleutheri nevet viselő próféta által kerül bemutatásra II. Lipót király, ami egyértelműen Szirmayhoz köt egy olyan művet, amelynek a címében feltűnik a sokat emlegetett álnév. Ez azonban nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy a névtelenül kiadott *Második József*hez a szakma milyen okból kifolyólag kapcsolja az Eleutherius Pannonicus álnevet, illetve hogy azt miért tulajdonítja következetesen Szirmay Antalnak, mikor már a Horányi-, illetve a Keresztury-mű címében is ott van. Az álnévvel kapcsolatos, egyelőre megoldatlan kérdések felvetését követően térjünk tehát vissza az attribúció problémaköréhez.

Az első, Szirmay szerzőségét cáfoló cikk 1902-ben jelenik meg, melyben König György elutasítja azt a lehetőséget, hogy Szirmay Antal nevéhez fűződne a fordítás. Ezen állítását azzal támasztja alá, hogy az imént idézett *Magyar Könyvesházban* a *Második József* kétszer is

⁵⁶ MTA BTK Irodalomtudományi Intézete, *18. századi magyarországi fordítások*, 2016–2019, hozzáférés: 2025.01.06.,

[https://maford18szazad.hu/forditas/forditasok_list.php?f=\(Eredeti_szerzo~equals~Schr%C3%B6ckh,%20Samuel%20Jacob\)](https://maford18szazad.hu/forditas/forditasok_list.php?f=(Eredeti_szerzo~equals~Schr%C3%B6ckh,%20Samuel%20Jacob))

⁵⁷ A szakirodalomban két eltérő álláspont tűnik fel, némelyek a *Josephus II. in campis elysiis* címet viselő művet már említetten Keresztury József munkájának tartják, mások viszont Horányi Elek műveként jegyzik. Az inkonzisztenciát okozhatja, hogy mind Keresztury-nak, mind pedig Horányinak jelentek meg művei, melyekben megjelenik Eleutherius Pannoniusz nevet viselő alak. lsd: [HORÁNYI Elek], *Josephus II. in campis elysiis Somnium Eleutherii Pannonii*, (H. n.: k. n., 1790); [HORÁNYI Elek], *Eleutherii Pannonii Mirabilia Fata, dum in Metropoli Austriae famosi duo Libelli Babel et Ninive in lucem venissent, cum notis Pantophelii AA. LL. et SS. Theologiae Baccalaurei ad calcem Libri adnexis...* (H. n.: k. n., 1791) és KERESZTURY József, *Leopoldus II. in campo Rákos Visio Eleutherii Pannonii*, (H. n.: k. n., 1790), magyarul: KERESZTURY József, *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar prófétának látása szerént.* ford., SZIRMAY Antal (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1790)

szerepel; először a már említett módon, Eleutherius Pannonius álnév alatt, mögötte zárójelben Szirmay Antal nevének föltüntetésével (179. oldal), másodszor pedig (183. oldal) a szerző (vagy fordító) megjelölése nélkül kerül lajstromba.⁵⁸ König emellett azt is kiemeli, hogy míg az utóbb szereplő tételnél a címlapnak megfelelően hiányzik a szerző neve, addig az előbbi mindenféle indoklás nélkül jegyzik fel, noha nincs tudomásunk Szirmaynak ilyen munkájáról. Ezen kijelentését Szirmaynak a saját műveit tartalmazó, autográf jegyzékével támasztja alá, amelyben valóban nem szerepel a *Második József*, még csak hozzá hasonló címet viselő tétellel sem találkozhatunk itt.⁵⁹ Erre vonatkozóan Ballagi Géza, aki szintén Szirmaynak tulajdonítaná szívesen a művet, a következő „mentséget” hozza fel:

... a »Második József az Elisium mezején« című röpirati szerzője, Sándor István szerint, Szirmay Antal. Szirmay műveinek azonban sajátkezűleg összeállított s az Abafi Figyelőjében közzétett jegyzékébe ez a röpirat nincs fölvéve, a miből azt kell következtetnünk, hogy vagy nem Szirmay volt annak a szerzője, vagy ha igen, ama jegyzék összeállításánál megfedkezett róla. Szirmay oly sokat írt, hogy ez az utóbbi eshetőség is föltehető.⁶⁰

Ez csakugyan lehetséges magyarázat lehet, és azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a korábbi szakírók egyöntetűen úgy foglaltak állást, hogy a röpirat – így vagy úgy – Szirmayhoz köthető⁶¹. Azért is hangsúlyozzuk ezt, mert egyelőre nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Szirmay esetleg szánt szándékkal hagyta ki műveinek gondosan összeállított jegyzékéből azokat a szerzeményeit, amelyeket nem a saját neve alatt publikált. Mindezek ellenére König felismerése elfeledettnek tűnik, a modern kutatások nem adnak rá kielégítő magyarázatot.

Könignek ráadásul van egy másik érve is, amelyet Szirmay fordító volta ellen hoz fel, eszerint pedig a bevezetés legvégén, ahol általában a szerző neve szerepel, F.... olvasható, amely nyilvánvalóan nem utalhat Szirmay Antalra. Ezen érvnek azonban semmiképp sem szabad jelentőséget tulajdonítani, tekintve, hogy a német *Joseph der II. in Elysium* bevezetése szintén ezzel a betűvel zárul, jóllehet Samuel Jacob Schröckh nevében sem található meg.

⁵⁸ König György, „Szirmay Antal”, *Budapesti Szemle* 30, 312. sz. (1902): 369–410, 402–403.

⁵⁹ I. KEMÉNY Lajos, „Szirmay Antal”, *Figyelő* 19 (1885): 176–184, 181–183.

⁶⁰ BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin-Társulat, 1888) 408–409.

⁶¹ vö: felsorolás: DANIELIK József, *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény: Második, az elsőt kiegészítő kötet*, (Pest: Szent-István Társulat, 1858), 322., MOENICH Károly és dr. VUTKOVICH Sándor, szerk., *Magyar írók névtára. Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye*, (Pozsony: Nirschy Ferenc, 1876), 276., *A Pallas nagy lexikona*, 15 (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897), 739. Ezen szakirodalmak rendszerint feltüntetik az Eleuthericus Pannonicus álnevet is, melyet minden kétséget kizáróan Szirmay Antalnak tulajdonítanak.

Könignek tehát egyik érve sem perdöntő, viszont nem is ő az egyetlen, aki szkeptikusan viszonyul az attribúcióhoz, a kételkedők csoportját szaporítja például Fried István is. Fried ráadásul egy újabb lehetséges fordítójelöltet is megnevez, ⁶² amit Kazinczy Ferencnek egy olyan bejegyzésével támaszt alá, melyre a német eredeti egyik példányának első oldalán bukkant:

Ezt a' firkált munkát a' Füger rajzolatjain 's Birkenstock' magyarázatján kívül, az teszi nevezetessé, hogy ennek magyarra való fordítása miatt Gróf Teleki József, Ugocsa Vgyei Fő Ispán és később ' Korona-Őr Excell. a' Tokaji Prédikátort, Nádaskai András, a' Papságból ki akarta tétetni; azon botránkozván-meg, hogy Kálvinista Pap Olly munkát tartott méltónak a' fordításra, a' mellyben Voltaire, Rousseau és Bayle szállalnak-meg, 's terjesztik a Keresztyén vallás ellen való idegenséget. – írtam Szép halmon, Martz 6d 1806 Kazinczy Fer.⁶³

Kazinczy értesülései alapján tehát az a Nádaskai András a *Második József* fordítója, aki Samuel Jacob Schröckh másik, már említett röpiratát, a *Fridrik Elisiumban* című munkát is lefordította. De Friednek az a Szirmay ellen felhozott érve is meggyőző, miszerint az életrajzát megíró Kazinczy nem sorolja Szirmay munkái közé a II. Józsefről szóló röpiratot, s teszi ezt úgy, hogy a munkát az előbbi idézet alapján biztosan ismeri. Emellett azt a megfigyelését sem negligálhatjuk, amelyet a korábbiakban már taglaltunk, miszerint a Szirmaynak saját maga által elkészített lajstromából is kimarad a mondott mű, amely szintén az ellen szól, hogy ő lenne a fordító. Fontos viszont kiemelni, ahogyan Fried is teszi, hogy a Teleki József ugocsai főispán megbotránkozását kiváltó részt, melyben az elíziumi Pierre Bayle is megszólal, a megjelent röpirat nem tartalmazza. Az, hogy ez a fejezet nem került bele végül a nyomtatott verzióba, akár azt is jelentheti, hogy Telekinek sikerült megakadályoznia, hogy a nehezményezett rész kiadásra kerüljön. Lényegében ezt állítja Fried is. Amennyiben tehát elfogadjuk Fried azon véleményét, miszerint a református Nádaskai a fordító, úgy az előbb felidézett néhány mozzanat már önmagában is kézenfekvő indokként szolgálhatott a tizenegyedik találkozás kihagyására, de mivel a rendíthetetlenül buzgó katolikus Szirmay Antal esetében sem lenne indokolatlan e dialógus mellőzése, azt kell mondanunk, hogy e jelentékeny elhagyás nem segíti elő a fordító kilétének megállapítását.

De egyelőre nem is ezt, hanem sokkal inkább azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy Fried István vonatkozó eredményei nem terjedtek el széles körben, felkavaró tanulmánya a későbbi kutatók figyelmét valamiért teljesen elkerülte. Ebből a szempontból rendkívül beszédes, hogy

⁶² FRIED István, „Egy 1790-ben kiadott röpirat...”, 151.

⁶³ Uo., 151.

a Szirmay Antal munkásságával alaposan foglalkozó Csörsz Rumen István is egyértelműen Szirmayt jegyzi a *Második József* fordítójaként.⁶⁴

Mivel valójában azonban – mint azt láttuk – mindkét lehetséges jelölt, a szakirodalomban már régen fordítónak kikiáltott Szirmay Antal, és a Fried Istvánnak köszönhetően mezőnybe került, de végül észrevétlenül maradt Nádaskai András mellett is szólnak erőteljes érvek, ezért a kutatást a másik, magyarul megjelent Schröckh-mű, a *Fridrik Elisiumban* vizsgálatával folytatjuk, azt remélve, hogy újabb adatok bukkannak felszínre.

Az 1786-ban megjelent, majd 1790-ben egy második, javított kiadást is megért *Friedrich in Elysium* magyar nyelven Nádaskai András átdolgozásában, *Fridrik Elisiumban* címmel látott napvilágot. A címlap alapján az is megállapítható, hogy a saját nevét föltüntető Nádaskai német nyelvből magyarított és művét 1788-ban Pozsonyban adta ki Fűskúti Landerer Mihály nyomdájában.⁶⁵ Azt is érdemes regisztrálni, hogy átdolgozása és az eredeti között nincs számottevő különbség, a magyar szöveg azonban kiegészül egy kétoldalny, *Jelentés az érdeemes olvasóhoz* című fordítói előszóval. Ezt követi egy szintén kétoldalas, már a németből fordított, az elíziumi történetet bevezető szöveg, majd a tizennyolc számozott „jelenés”. Tartalmát tekintve a mű II. Frigyes, a korszak egyik legjelentősebb uralkodójának politikai portréjaként is meghatározható.⁶⁶ Frigyes pozitív megítélése már a legelső jelenésből kitűnik, ugyanis amikor Kharón, az alvilág révése meglátja az éppen túlvilágra érkező Frigyes, valamiféle istenségnek gondolja. A porosz király mély tiszteletét mutatja az is, hogy Minósz, a holtak egyik bírása már a parton várja, hogy átadhassa számára az alvilág koronáját. Ez a mozzanat aztán végigkíséri a művet, a szerényen ellenkező uralkodót ugyanis számtalanszor próbálják meggyőzni, hogy foglalja el az őt megillető helyet, s váljék Elízium királyává, a mű végén pedig el is foglalja az őt megillető trónt.

Az ehhez a motívumhoz kapcsolódó tizennyolc beszélgetés a témák széles skáláját öleli föl. Egy részük úgy irányul Frigyes meggyőzésére, hogy ezek – alkalmasságát bizonyítandó – számba veszik életének jeles eseményeit. Ez a biográfiai megközelítése az elíziumi beszélgetéseknek a már David Faßmanntól ismerős módon történik, az egyes jelenések szereplői vagy a porosz királlyal meséltetik el uralkodásának jelentősebb mozzanatait, vagy pedig maguk sorjazzák érdemeit. Emellett egyes jelenésekben előkerülnek a kor azon politikai eseményei is, melyek nem közvetlenül a porosz uralkodóhoz kapcsolódnak, hanem újságot akarnak közölni, ezekben tehát a szintén Faßmann *Totengesprächéiben* tapasztalható hírmondó

⁶⁴ CSÖRSZ Rumen István, „Szirmay Antal: Második József az Elisium...”, 1191.

⁶⁵ Fridrik Elíziumban Nádaskai

⁶⁶ CSÖRSZ Rumen István, „Nádaskai András: Fridrik Elisiumban...”, 1183.

jelleg domborodik ki inkább. Közéjük tartozik például a Mária Terézia és II. Frigyes között játszódó *Negyedik jelenés*ben szereplő párbeszéd, melynek központi témája II. József és uralkodása, illetve a *Tizenötödik jelenés*, melyben egy olyan beszélgetés olvasható a tudományok fejlődéséről, amely Frigyes és a történelem első légi balesetét elszenvedő Rozier és Romain között zajlik le. Előfordulnak viszont a műben olyan jelenések is, melyekben a beszélgető felek, mint például Ganganelli, Voltaire vagy Hugo Grotius főleg erkölcsi, egyházpolitikai, esetleg teológiai kérdéseket járnak körül, ilyen például a jezsuita rend poroszországi jelenléte vagy a filozófusok bölcsességeinek és azok érvényességének kérdése. A röpirat tehát, akárcsak a korábban vizsgált *Második József*, egyfajta keverékét képezi az eddig tárgyalt elíziumi történeteknek, többféle funkció is megfigyelhető bennük; olyan elogium tehát, amely az életrajzi események részletezése mellett a korabeli politikai és történelmi eseményekre és morális-teológiai kérdésekre is reflektál. Azt is kiemelnénk, hogy sem a német eredeti, sem a magyar változat nem tartalmaz jelentős rézmetszeteket, viszont az ezekben található egy-egy képecske különbözik egymástól.

A fordítástechnika és a stilisztikai változtatások tanulmányozása során egyértelműen kiderült az is, hogy Nádaskai gyakran félreértelmezi, illetve félrefordítja a német szöveget; erre példa, hogy a másoló értelmű Abschreibert írónak, a kétértelmű jelentésű zweideutigét kétfélének fordítja, a Quacksalber szót pedig nem a sarlatán, hanem a „házonként járó orvos” kifejezéssel adja vissza. Emellett megállapítható, hogy nem jellemző rá a frazémák használata, sőt előfordul, hogy a német frazémákat tükörfordítással magyarítja, például az „auf den Fuß erhalten werden müsse” a magyar szövegben szó szerinti „talpon megtartani” formában szerepel. Ki kell emelnünk azt is, hogy Nádaskainál sok a germanizmus, a német magázó formákat is szinte kivétel nélkül tegezésre változtatja, valamint jellemző még rá a szöveg egyszerűsítő fordítása is. Kitűnő példa erre a „mesterséges csomó” gordiuszi helyett, ami tájékozatlanságáról is árulkodik. Ugyancsak erre példa az a részlet, amelyben Minosz hosszasan sorolja fel, kiket találhat még a túlvilágon rá várakozók között Frigyes, ekkor ugyanis a fordító „Gottschedeket” említi utoljára. Noha ez a szó egyértelműen egy személyt, a dolgozatunkban korábban már említett Johann Christoph Gottschedet takarja, a magyar fordítás során mégis többesszámba került a német drámaíró neve.

Az ortográfiai szempontok beemelése szintén szükségszerűnek mutatkozott a kutatás során, a két Schröckh-fordítás, a *Második József* és a *Fridrik Elisiumban* személy- és földrajzi neveinek összehasonlítása pedig ugyancsak több különbséget fedett fel: míg az előbbi műben a legmeghatározóbb személyek nevei inkább a kiejtést mintázzák, lásd Russó, Choisöl, Eugenius Hertzeg, addig az utóbbi jobban igazodik a nevek eredeti helyesírásához, s így a Rousseau,

Choiseul, Printz Eugenius névalakkal jelöli a szereplőket. Emellett a földrajzi nevek helyesírásában is jelentős eltérések mutatkoztak több helyen, míg a *Fridrik Elisiumban* az orosz és a swéd (!) szavakat használja az európai nemzetek jelölésére, addig a *Második József* a mosqua és a svekus megnevezésekkel illeti ugyanezeket.

Mindezen stilisztikai és ortográfiai különbségek kétségessé teszik, hogy a két mű egyazon fordító munkája lenne. Úgy tűnik tehát, hogy az ilyen irányú vizsgálódások eredményei inkább Nádaskai András fordító volta ellen hozhatóak fel érvként. Csupán ezek alapján azonban nem zárható ki egyértelműen az az eshetőség sem, hogy mind a két munka az ő nevéhez kötődne, hiszen emellett számos erős bizonyíték sorakozik. A nevek helyesírásában mutatkozó markáns eltéréseket ráadásul nem kizárólag a fordító, hanem a kiadó személye is befolyásolhatta, éppen ezért a következőkben a röpirat kiadási helyének problémájáról is érdemes szót ejtenünk.

Bár a fordító-átdolgozó kiléte még mindig nem került meghatározásra, a röpirat kiadási helyének azonosítása további segítséget nyújthat ebben. A *Második József* ugyanis, mint már azt korábban taglaltuk, a kiadási hely megjelölése és a nyomda megnevezése nélkül látott napvilágot. A további kutatás célja, hogy a betűtípus azonosításával egy olyan nyomdahelyet jelölhessünk ki, amely egyértelműen Szirmay Antalhoz vagy Nádaskai Andrásához köti a nyomtatványt. Bár ez a vizsgálat jelenleg is zajlik, bizonyos mintázatok már most kirajzolódnak, s annak ellenére rajzolódnak ki, hogy a *Második József* címét olyan betűtípussal szedték, amely, úgy tűnik, rendkívül népszerű volt a korban, legalábbis mi egy tucat kísértetiesen hasonló fontot használó nyomtatványt azonosítottunk, az ország legkülönbélebb nyomdáiból, teljesen megegyezőnek azonban eddig nem sikerült a nyomára akadni.⁶⁷ Az viszont megállapítható, hogy az a betű, amely reményeink szerint majd felfedi a nyomtatás helyét, a gyertyára hasonlító nagy nyomtatott i lesz.

⁶⁷ többek között: BARKLÁJUS János, *Argenisse*, (Eger: püspöki betűkkel, 1792); NAGYVÁTHY János, *A szorgalmatos mezei gazda* (Pest: Trattner, 1791); Christoph Martin WIELAND, Keresztény érzékenységei az udvari tanácsos Wieland munkái közül, ford. VÁLYI András, (Kassa: Fűskúti Landerer Mihály, 1791); *Alagya, mellyel fő tisztelendő, és tudós Vizer Ádám urat a' vallásbéli tudományok oktatóját, és a törvény szabadossát, a posonyi k. szemináriumban viselt görög nyelvet, és sz. írás magyarázása mesterségét tanító hivataljától bútsút vevő útjában illetődött tanítványi késérik és kesérgik*, (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1788).

A' MÁSODIK IÓSEF AZ ELISIUM MEZEJÉN

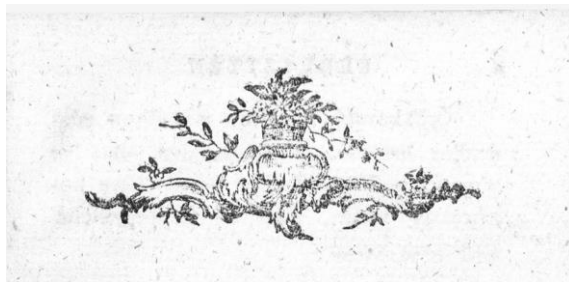
Gyertyaszerű i a *Második József az Elisium mezején* címlapján

Az azonban, hogy ilyen nehezen azonosítható betűtípust keresünk, már önmagában is bizonyos feltételezésekre ad okot, ezek alapján ugyanis könnyedén gondolhatunk arra, hogy a népszerű betűkészlet használata nem szándék nélküli, hanem a fordító anonimitását hívatott megőrizni.

Az eddigi kutatások nem a betűtípus, hanem a nyomdai cifrák terén hoztak előremutató eredményeket, sikerült ugyanis azonosítani több olyan nyomtatványt, amelyek díszei megegyeznek a *Második József*-ben találhatóakkal:⁶⁸ mind a Kháronnal folytatott beszélgetés előtt található nagyobb, mind pedig az ötödik „össze találkozás” végén található kisebb cifrához kísértetiesen hasonló dísz Landerer Fűskúti Mihály nyomdáiban is fellelhető.

Második József az Elisium mezején

WIELAND, *Keresztény érzékenységei*

⁶⁸ nagyobb cifra: Christoph Martin WIELAND, *Keresztény érzékenységei az udvari tanácsos Wieland munkái közül*, ford. VÁLYI András, (Kassa: Fűskúti Landerer Mihály, 1791); MÉSZÁROS Ignác, *Buda várának vissza vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kártigám nevű török kis-asszonynak ritka, és emlékezetes történeti...*, (Pozsony/Kassa: Landerer Mihály, 1780); kisebb cifra: DIANOVSKY János, *A fiak neveléséről*, (Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1794); TOMKA-SZÁSZKY [János], *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam*, (Pozsony/Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1793), *Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus et foris judiciariis regni Hungariae praescriptus*, (Pozsony/Kassa: Fűskúti Landerer Mihály, 1786).

Második József az Elisium mezején

*Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus
et foris judiciariis regni Hungariae
praescriptus*

S bár ez nem jelöli ki egyértelműen a nyomtatás helyét, hiszen a betűtípus továbbra is azonosíthatatlan, illetve Landerer Fűskúti Mihályhoz három különböző nyomda is köthető (Kassa, Pozsony, Pest), mégis kijelöl egy irányt a további kutatások számára. Most csak annyit említenénk azonban meg, hogy mindez azért is különösképpen érdekes, mivel a Nádaskai András által fordított *Fridrik Elisiumban* is Fűskúti Landerer Mihály pozsonyi nyomdájában jött ki a sajtó alól, noha a betűtípusa eltér a *Második Józsefben* használttól.

Mindazonáltal dolgozatunknak nem célja a fordító-átdolgozó személyének kérdésében állást foglalni. Az azonban már így is újdonság, hogy még egy lehetséges fordítójelölt felkerült a palettára, hiszen König György és Fried István elfeledett vagy figyelmen kívül hagyott megállapításainak ellenére a szakirodalom egyértelműen Szirmay Antal nevéhez kötötte a nyomtatványt.

Összegzés

A *Második József az Elisium mezején* című, az uralkodó halála után, 1790-ben névtelenül megjelent röpirat propagandisztikus okokból készült elíziumi párbeszéd. Mint azt a dolgozatban is igyekeztünk kifejteni, ez a műfaj késve érkezett hozzánk, és jóval szűkebb eszköztárral rendelkezett, mint a német nyelvű irodalmakban. Ehhez képest viszont feltűnő, hogy egyes magyarországi szerzők mintha kifejezetten keresnék: a *Második József* a német eredetivel egy évben jelent meg, de a *Fridrik Elisiumban* is viszonylag hamar, mindössze kétéves késéssel követte forrását. Fontosnak tartjuk azt is újból kiemelni, hogy a német Elízium-irodalomban elkülöníthető beszélgetések különböző válfajai a 18. század magyar irodalmában is képviseltetik magukat: felismerhetőek és szétszálazhatóak olyan alfajai az elíziumi történeteknek, melyek eltérő funkciókkal és formákban jelennek meg a korabeli irodalmi

palettán. A kisebb irodalmi értékkel bíró, többnyire híradó halotti dialógusok mellett megjelennek ugyanis olyan, irodalmi szempontból jelentősebb alkotások is, melyek a lukianoszi tradíciót követve erkölcsi, filozófiai vagy kulturális kérdéseket állítanak középpontba, legnagyobb számban mégis olyan párbeszédekkel találkozhatunk, amelyek egyes uralkodók megítélését tűzték ki célul. A bemutatott *Második József* ez utóbbiak közé tartozik, noha a szövegben a különböző funkciók keverednek egymással: gyakran egy jeleneten belül mondanak ítéletet a néhai uralkodó fölött, és foglalnak álláspontot a vallási tolerancia kérdésében. Ezek tehát nem választhatóak el teljesen egymástól, mégis kitapinthatóak különféle csapásirányok a mű tartalmát illetően. Figyelemre méltó az is, hogy a rézmetszetek nélkül kiadott röpirat az átdolgozás után a radikális, egyházellenes részletektől megtisztítva jelent meg, emellett a stilisztikai változtatásoknak köszönhetően egy kevésbé indulatos, enyhébb és elnézőbb, viszont közmondásos fordulatokban gazdag szöveg került napvilágra. A mű II. József megítélésekor nehezményezi a magyarság ellen hozott intézkedéseit és központosító törekvéseit, javára írja ugyanakkor a türelmi rendeletet, és összességében egy az uralkodására visszatekintve elégedetlen, ám jószándék vezérelte király képét festi meg. A fordító-átdolgozó kilétét illetően máig nem látunk tisztán, a különböző szakírók Nádaskai Andrást vagy Szirmay Antalt az utóbbi javára eltérő arányban nevezik meg a szöveg lehetséges átültetőjeként. Jelen dolgozatban az eddigi érvek megvizsgálása mellett újabbakat is bemutatunk, egyértelműen azonban egyik szerző mellett sem tudtunk állást foglalni. Annyi viszont még így is mindenképpen bizonyos, hogy nem helyes a legújabb szakirodalom és szövegkiadás azon eljárása, amellyel a *Második József az Elisium mezején* című röpiratot minden kétséget kizáróan Szirmay Antalnak szokták tulajdonítani.

2025. január 14.